ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA
VOL. LIV, 18 SECTIO B 1999

*Pracownia Dydaktyki Geografii
**Zakład Geologii
Instytut Nauk o Ziemi UMCS

Marianna NOWAK*, Jerzy NOWAK**

Nowe programy i podręczniki regionalne do edukacji geograficznej ucznia

New programmes and regional handbooks for geographical education of pupils

WSTĘP

Przemiany społeczno-gospodarcze w Polsce po roku 1989 sprawiły, że nastąpił renesans regionalnej tożsamości, poczucia więzi etnicznych, szukania „korzeni" i swojego „miejsca na Ziemi". Dlatego kształcenie i wychowanie regionalne stało się ważnym problemem dydaktycznym, a dyskusja nad modelem tej edukacji zatacza szerokie kręgi.

Idea edukacji regionalnej ma u nas dawne tradycje i głębokie uzasadnienie w historii polskiej myśli geograficznej. Wielu najwybitniejszych geografów, profesorów uniwersytetów – twórców szkół geograficznych – interesowało się dydaktyką geografii i wywarło wielki wpływ na jej rozwój, dając podstawy przyszłego regionalizmu. Zalecenia, by nauczanie geografii rozpoczynać od najbliższego otoczenia, własnej siedziby, krajobrazu najbliższej okolicy – przewijają się w wielu opracowaniach Nałkowskiego, Romera, Sawickiego, Pawłowskiego, Wuttkego, a w okresie poźniejszym także Chałubińskiej, Dylikowej, Winklewskiego. Ich wkład do dziejów polskiej dydaktyki geografii omówił Hibszer (1996, 1997). W jego pracach znalazło się m.in. chronologiczne zestawienie terminów na określenie przestrzeni, w której żyje i rozwija się uczeń.

WŁASNY REGION W POWOJENNYCH PROGRAMACH NAUCZANIA

Ze wspomnianego zestawienia (Hibszer 1996) wynika, że przełom stanowi rok 1963, gdy po 35-letniej przerwie, z inicjatywy Wuttkego, wróciły do programów i podręczników klasy IV hasła: „Najbliższa okolica". Powtórzono je potem w programie z 1981 r., traktowanym jako etap wstępny edukacji geograficznej w programie „dziesięciolatki". Zapisano je jako grupę haseł dla klasy IV: *Krajobraz najbliższej okolicy*. W podobnym brzmieniu weszły do programów tejże klasy i były realizowane do czasu reformy edukacji w 1999 r. Myśl regionalistyczna była wprowadzona także do programu klasy ósmej w 1985 r. i zapisano ją jako grupę haseł: *Region, w którym żyję i jego problemy*. Natomiast w klasie III liceum – w programie z 1990 r. i w minimum programowym z 1992 r. znalazły się treści: *Kraina geograficzna, w której położona jest szkoła*. Treści te będą realizowane w szkołach średnich do 2003 r., gdyż wtedy reforma edukacji obejmie szkolnictwo ponadgimnazjalne. W dokumentach określających założenia reformy edukacji zaznacza się prawdziwy renesans edukacji regionalnej. Uwzględniono ją zarówno w *Podstawie programowej kształcenia ogólnego* (1999), jak i w *Reformie systemu edukacji. Szkolnictwo ponadgimnazjalne (projekt – materiały do dyskusji)* (2000).

W *Podstawie programowej kształcenia ogólnego*, która została zatwierdzona 23 lutego 1999 r. przez Ministerstwo Edukacji Narodowej, w odniesieniu do geografii w gimnazjum zapisy dotyczące przestrzeni regionalnej ujęto następująco:

a) **Ścieżki edukacyjne**, a wśród nich: edukacja ekologiczna oraz edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie (s. 2).

b) **Cele edukacyjne geografii**: budzenie zainteresowania szeroko rozumianą przestrzenią geograficzną (własnym regionem…) oraz przygotowanie do poruszania się w niej; poczucie odpowiedzialności za swoje środowisko życia, gotowość uczestniczenia w rozwiązywaniu problemów swojej społeczności; uświadomienie wartości, jaką jest własny region i kraj oraz ich dziedzictwo kulturowe (s. 3).

c) **Zadania nauczyciela i szkoły**: korzystanie z możliwie różnorodnych źródeł wiedzy geograficznej, w tym z własnych obserwacji terenowych, ze szczególnym uwzględnieniem swojej gminy (powiatu) (s. 3).

d) **Treści**: Ziemia jako środowisko życia, jej historia i obraz współczesny; gospodarowanie zasobami naturalnymi Ziemi; przykłady ochrony krajobrazu na świecie i w Polsce (s. 4).

e) **Edukacja ekologiczna**: cele – uświadomienie zagrożeń środowiska przyrodniczego, występujących w miejscu zamieszkania; osiągnięcia – organizowanie działań służących poprawie stanu środowiska w najbliższym otocze-

niu; podejmowanie działań ekologicznych w najbliższym otoczeniu i we własnym życiu (s. 6).

f) **Edukacja regionalna**: dziedzictwo kulturowe w regionie.

Cele edukacyjne: rozwijanie wiedzy o kulturze własnego regionu i jej związkach z kulturą narodową; kontakt ze światem lokalnym i regionalnym w celu wytworzenia bliskich więzi i zrozumienia różnorakich przynależności człowieka; ugruntowanie poczucia tożsamości narodowej poprzez rozwój tożsamości regionalnej; rozwijanie wiedzy o historii regionu w powiązaniu z tradycjami własnej rodziny (s. 6).

Zadania nauczyciela i szkoły: wprowadzanie w świat tradycji regionu i należących do niej wartości; wskazanie przykładów umożliwiających integrację z kulturą regionu; wspieranie kontaktów z osobami i instytucjami zajmującymi się ochroną i pomnażaniem dziedzictwa kulturowego w regionie (s. 6).

Treści: położenie i zróżnicowanie przestrzenne elementów środowiska geograficznego regionu; rola regionu i jego związki z innymi regionami Polski; charakterystyka i pochodzenie społeczności regionalnej; elementy historii regionu i jego najwybitniejsi przedstawiciele; język regionalny, gwary i nazewnictwo regionalne, miejscowe nazwy, imiona i nazwiska; elementy dziejów kultury regionalnej, regionalne tradycje, obyczaje i zwyczaje, muzyka; główne zabytki przyrody i architektury w regionie; historia i tradycja własnej rodziny na tle historii i tradycji regionu (s. 7).

Osiągnięcia: odnajdywanie wartości, jaką stanowi wspólnota lokalna i jej kultura w życiu człowieka; prezentowanie własnego regionu i jego walorów oraz cech wyróżniających; działanie na rzecz ochrony regionalnej dziedzictwa kulturowego; udział w lokalnych inicjatywach kulturalnych, wybrane umiejętności regionalne (tańce, śpiewy) (s. 7).

g) **Edukacja europejska**: cele – rozwijanie tożsamości europejskiej budowanej na gruncie miłości do małej i wielkiej ojczyzny (s. 7).

Natomiast w dokumencie *Reforma systemu edukacji. Szkolnictwo ponadgimnazjalne* z 2000 roku, zapisy o charakterze informacji o edukacji regionalnej znajdują się na s. 14, 16 i 36. Szerzej rozpisano je w przedmiocie: **Geografia** oraz w tematyce ścieżek edukacyjnych: **Uczestnictwo w kulturze, Edukacja europejska, Edukacja ekologiczna**.

Z tych zapisów hasłowych wynika, że podstawowym celem edukacji jest kształtowanie poczucia tożsamości regionalnej, czyli identyfikowanie się ucznia z miejscem, w którym żyje, jego krajobrazem, ludźmi – ich obyczajami i systemem wartości, tworzących cechy przestrzeni, którą uznać należy za „ małą Ojczyznę". Jest ona maleńką, ale najbliższą cząstką własnego kraju, sąsiadującego z państwami kontynentu europejskiego, ale także cząstką „wielkiego świata" i „rodziny narodów".

Treści edukacji regionalnej – dziedzictwo kulturowe w regionie – dla szkoły podstawowej i gimnazjum zostały już rozwinięte w wielu programach (np.: Angiel, Repsch 1999, 2000; Bleja-Sosna 1999; Piwońska i in. 1999; Srokosz, Szmigiel 1999; Angiel 2000a, 2000b; Walkowiak 2000a).

Aby osiągnąć zamierzone cele edukacji regionalnej, nie można postępować w sposób tradycyjny, ucząc tylko w izbie lekcyjnej. Należy wyjść w teren, zbierać różnorodne materiały obserwacyjne i dokumenty, następnie analizować je i uzupełniać, wykorzystując opracowania książkowe, różne środki obrazowe oraz kartograficzne. Wtedy dopiero należy przedstawiać je w czytelnych i atrakcyjnych formach, np. jako monografie wsi, miasta, gminy, powiatu, krainy czy województwa, foldery, postery, konkursy regionalne, konferencje młodzieżowe, apele szkolne itp.

Zainteresowanie problemem edukacji regionalnej, oprócz dokumentów MEN, przejawia się współcześnie również w działaniach naukowo-dydaktycznych.

1. W publikowaniu artykułów naukowych i dydaktycznych na łamach czasopism, m.in. „Geografii w Szkole", „Czasopisma Geograficznego", „Oświaty i Wychowania" (np. Angiel 1993; Dylikowa 1988, 1991; Pulinowa 1991, 2000).

2. Opracowaniach naukowych typu rozprawy doktorskiej, np. *„Mała Ojczyzna" jako obiekt poznania geograficznego w edukacji szkolnej* (Hibszer 1997), czy rozprawy habilitacyjnej, np. *Geograficzna edukacja regionalna: koncepcja dydaktyczna, organizacja i wyniki* (Mordawski 1999).

3. Publikowaniu dwóch serii podręczników regionalnych dla ucznia: *Geografia województwa. Książka pomocnicza do nauki geografii* (wydawnictwa M. Rożaka, Gdańsk) od 1994 r. oraz nieco późniejszej serii *Regiony Polski* (sygnowanej przez Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne SA, Warszawa) od 1995 r.

4. Publikowanie poradników wychowawczo-dydaktycznych do realizacji ścieżek edukacyjnych (np. Bleja-Sosna 1999b, 1999c; Bleja-Sosna, Składanowska 1999; Kowalik 2000).

5. Opracowywanie projektów regionalnych ścieżek dydaktycznych po parkach narodowych (np. Czarnecka, Grądziel, Lorens 1992; Izdebski, Grądziel, Popiołek 1993; Różycki 1999) czy parkach krajobrazowych (np. Pawłowski 1995; Łuczycka-Popiel, Straka 1996; Gajuś-Lankamer i in. 1997).

6. Organizowanie doraźnej edukacji nauczycieli w formie studiów podyplomowych, warsztatów, wycieczek regionalnych, lekcji w muzeach etnograficznych i skansenach, odczytów popularnonaukowych, wydawnictw metodycznych WOM itp.

CECHY PODRĘCZNIKÓW REGIONALNYCH

W zakresie podręczników regionalnych mamy dobre przedwojenne tradycje, a ich zakres tematyczny wskazuje, że objęły swym zasięgiem różne poziomy edukacji i różne obszary (Nałkowska 1907; Milata 1925; Sempołowska 1925; Kutzner, Fiedler 1927; Nowakowski, Szumowski 1927; Tync, Gołąbek 1928, 1929; Niemcówna 1932). Opracowania te, o niezaprzeczalnych walorach edukacyjnych i wychowawczych, nie znalazły zastosowania w szkołach okresu powojennego. Wynikało to z faktu, że edukacja oparta na marksistowskiej teorii poznania nie stwarzała możliwości kontynuacji idei regionalistycznych. Jak podano wcześniej, idea ta ożyła w 1963 r. i potwierdzona została wprowadzeniem haseł do programów nauczania. Jednakże pierwszy podręcznik regionalny ukazał się dopiero na początku lat siedemdziesiątych (Berne, Karaś red. 1970, 1972). Był to nie tyle dwuczęściowy podręcznik regionalny o Warszawie, co właściwie materiały dydaktyczno-merytoryczne dla nauczycieli. Pozostałe, nieliczne opracowania nie znaczyły jeszcze wyraźnego przełomu w tej dziedzinie (Gasz 1971; Nowaczyk, Nowaczyk 1978; Lis, Lis 1996).

Nową erę regionalnych podręczników otworzyły opracowania Mordawskiego: *Geografia województwa gdańskiego* oraz *Geografia województwa gdańskiego. Zeszyt ćwiczeń*. Ukazały się one w 1992 roku w Gdańsku, jako Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. We wstępie autor napisał:

„Młody Czytelniku!… zdobyłeś znaczny zasób wiedzy geograficznej dotyczącej stref krajobrazowych Ziemi… państw, wreszcie Polski… Czy jednak znasz dobrze własne województwo, własny region geograficzny? Czy wiesz, jakie nazwy noszą otaczające Cię mikroregiony, z jakimi gminami sąsiaduje miasto, w którym zamieszkujesz… Czy wiesz, jakie formy terenu Cię otaczają i jak się one tworzyły? … Dlatego podjąłem się opracowania zestawu książek przeznaczonych przede wszystkim dla Ciebie – zainteresowanego ucznia. Zestaw składa się z dwu części – podręcznika stanowiącego podstawowe źródło wiedzy geograficznej, oraz zestawu ćwiczeń do samodzielnego wykonania na podstawie podręcznika i obserwacji terenowych" (Mordawski 1992).

Jednak dopiero od 1994 r., na wzór pierwszego podręcznika, w kolejnych latach ukazały się w jednolitej szacie graficznej geografie poszczególnych województw: gdańskiego (Mordawski 1994), elbląskiego (Rzymowski, Szukalski 1994), szczecińskiego (Skupowa, Szukalski 1994), białostockiego (Adamczyk 1995), olsztyńskiego (Rzymowski, Szukalski 1995), katowickiego (Dulias, Hibszer 1996), koszalińskiego (Portalski, Szwichtenberg 1996), słupskiego (Szukalski, Stark 1996), suwalskiego (Rolka, Michalski 1997), lubelskiego (Nowak, Nowak 1997), warszawskiego (Rzymowski, Krynicka-Tarnacka 1997), poznańskiego (Dzbanuszek, Piotrowska 1998), wrocławskiego (Piotrowski 1998), kieleckiego (Wójtowicz 1998) traktowane jako podręczniki pomocnicze do nauki geografii w klasie VIII szkoły podstawowej. Wszystkie te podręczniki znalazły się w rejestrze książek zalecanych dla ucznia przez ministra edukacji narodo-

wej. Treść i układ kolejnych rozdziałów, opracowanych według koncepcji metodycznej pomysłodawcy serii, ilustrowanych czarno-białymi rysunkami, przedstawia się następująco:

1. Środowisko geograficzne.
2. Podział administracyjny. Ludność i gospodarka.
3. Stan i ochrona środowiska.
4. Tablice statystyczne i mapy.
5. Regionalny zeszyt ćwiczeń „Region, w którym mieszkam".

Podręczniki regionalne województw stanowiły część składową kompletu książek z zakresu geografii Polski dla klasy VIII, przeznaczonych dla ucznia i nauczyciela. Wszystkie podręczniki były recenzowane, a jednolitą redakcję dydaktyczną nadał im Mordawski. Zeszyty ćwiczeń według koncepcji Mordawskiego opracowane były przy jego współautorstwie. W skład zestawu podręczników wydawanych w Gdańsku przez firmę Rożaka wchodziły:

1. *Geografia Polski klasa VIII.*
2. *Geografia Polski klasa VIII. Zeszyt ćwiczeń do podręcznika dla klasy VIII.*
3. *Geografia województwa….Podręcznik pomocniczy do nauki geografii w klasie VIII oraz regionalny zeszyt ćwiczeń „Region, w którym mieszkam".*
4. *Przewodnik metodyczny do podręcznika dla klasy VIII – „Geografia Polski".*

Tak zaprojektowany zestaw podręczników do nauczania geografii kraju ojczystego jednego autora jest niespotykanym dotychczas rozwiązaniem w naszym piśmiennictwie dydaktycznym. Zakresem treści odpowiadały one wymaganiom ówczesnego programu nauczania geografii, którego realizacja wygasła w 2000 r. Zaprezentowane w *Zeszycie ćwiczeń* rozwiązania dydaktyczne uwzględniały założenia aktywnego nauczania–uczenia się geografii. Dobór i układ zaprojektowanych zadań dydaktycznych programował pracę ucznia. Reforma edukacji i podziału administracyjnego kraju przerwała prace nad podręcznikami regionalnymi tego typu.

Kolejną serię podręczników „Regiony Polski" sygnowały od 1995 roku Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne SA (Plit 1995). Koncepcją opracowania różnią się one od zaprezentowanych poprzednio podręczników firmy Rożaka. Nie są to monografie województw, lecz przestrzennie nawiązują do regionów geograficzno-historycznych. Charakteryzują się problemowym ujęciem treści, eksponowaniem dominant regionalnych i przyczynowo-skutkowych powiązań treści. Są bogato ilustrowane barwnymi rysunkami i licznymi fotografiami. Każda książka jest oryginalnym opracowaniem autorskim, o charakterze popularnonaukowym. Dlatego różnią się między sobą doborem oraz prezentacją treści i mogą zaspokoić oczekiwania szerokiego kręgu odbiorców. Jedynie niektóre rozdziały mają charakter wyraźnej propozycji dydaktycznej, w postaci za-

dań dydaktycznych i konturowych map administracyjnych województw. Podręczniki z serii „Regiony Polski" wymagają od nauczyciela samodzielności i inwencji twórczej w organizowaniu pracy ucznia z tym środkiem dydaktycznym. Dotychczas ukazały się kolejno: *Mazowsze* (Plit 1995), *Lubelszczyzna* (Nowak, Nowak 1996), *Krakowskie* (Malarz 1996), *Rzeszowskie: od Bieszczadów po Wyżynę Sandomierską i Roztocze* (Wrona 1996), *Gdańskie* (Domachowski 1997), *Warmia, Mazury, Podlasie* (Plit 1997), *Górny Śląsk* (Makieła 1999), *Pomorze Zachodnie* (Marszałek 1999), *Wielkopolska* (Stankowski 1999). Na przykładzie Lubelszczyzny zaprezentujemy dobór i układ treści, odzwierciedlony w tytułach rozdziałów: *Wprowadzenie; Warunki naturalne; Ludność i miasta; Rolnictwo – główną dziedziną gospodarki; Stare i nowe szlaki komunikacyjne; Stan, zagrożenia i ochrona środowiska naturalnego; Co warto zwiedzić i gdzie wypocząć; Lubelszczyzna na tle kraju – stan obecny i perspektywy rozwoju; Moje miasto, moja gmina, moja wieś na tle Lubelszczyzny i województwa; Zakończenie; Literatura*. Konkretny przykład wykorzystania dydaktycznego tego podręcznika zawarty jest w artykule Golec (1998).

Zasięg przestrzenny treści tych książek, niekonwencjonalny dobór i układ treści sprawią, że w zreformowanej szkole stanowić one będą korzystną ofertę edukacyjną dla uczniów III klasy gimnazjum i licealistów, chętnych do zgłębiania swej wiedzy o „własnej krainie, w której położona jest szkoła". Podkreślił to Wrona (1996) we *Wstępie* do książki *Rzeszowskie*:

> „Dzisiaj, kiedy mamy już duże możliwości zwiedzania i podziwiania obcych krajów, pamiętać trzeba, że w pierwszej kolejności wskazane jest – mniej lub bardziej dokładne – poznanie walorów ziem ojczystych. Szczególnie zaś ważna jest znajomość geografii i kultury rodzinnych stron…".

W ostatnich dwu latach pojawiły się pierwsze podręczniki i zeszyty ćwiczeń dla poszczególnych klas, skorelowane już z nowymi programami edukacji regionalnej i z nowym podziałem administracyjnym. Przykładem są zeszyty ćwiczeń dla klasy I oraz klasy II gimnazjum – w opracowaniu Walkowiak (2000b, c). Liczniejsze są opracowane dla wybranych regionów Polski. Jako pierwszy ukazał się podręcznik regionu kaszubskiego, który wybitnie zachował swą tożsamość i odrębność kulturową. Tekst podręcznika jest dwujęzyczny – polski i kaszubski (Borzyszkowski, Mordawski, Treter 1999). Kolejne opracowania dotyczą regionu wielkopolskiego (Jędrzejczak i in. 2000a, b, c, d), małopolskiego (Mazur red. 2000; Srokosz, Szmigiel 2000) oraz mazowieckiego (Angiel, Podlasiecka 2000). Dla szkół średnich przeznaczone są natomiast podręczniki wiedzy o regionie radomskim (Pulnara red. 2000) i łódzkim (Koter, Liszewski, Suliborski 1999).

CO POWINNIŚMY OSIĄGNĄĆ W ZAKRESIE EDUKACJI REGIONALNEJ?

Wykorzystanie treści podręczników jest tylko jedną z licznych form pracy ucznia w zakresie edukacji regionalnej – dziedzictwo kulturowe, szeroko zarysowanej w *Podstawie programowej…* i w programach dla poszczególnych klas. Tak należy działać, by wykształcić w uczniach przywiązanie i dumę ze swych rodzinnych stron, by potrafili i chcieli tak ją wyrażać, jak uczynił to słowami wiersza współczesny chłopski poeta – Jan Pocek (1984):

ziemio
śpiewem skowronków karmiona
barwniejsza od pliszek i szczygłów
tak bardzo jestem szczęśliwy
że ty właśnie
jesteś
moją Ojczyzną.

Natomiast w zakresie treści, zależnie od poziomu edukacji (szkoła podstawowa, gimnazjum, liceum) uczeń powinien znać następujące zagadnienia:

1. Jakie jest położenie mojej miejscowości, miasta, gminy w stosunku do danej jednostki administracyjnej, np. dzielnica peryferyjna miasta czy centrum; gmina położona na skraju województwa, przygranicznie czy centralnie?
2. Do jakiej większej jednostki geograficznej lub administracyjnej należy „moje miejsce na Ziemi" – wieś, miasto, dzielnica, ulica, gmina?
3. Jakie są przewodnie cechy przyrodnicze, gospodarcze mojej gminy, województwa czy krainy geograficznej?
4. W jakiej mierze dany obszar – gmina, województwo, kraina geograficzna jest jednorodną, zwartą całością lub czy istnieją wyraźne lub niewyraźne granice, które je dzielą na mniejsze części?
5. Jak człowiek gospodarował i jak gospodaruje w „moim miejscu na Ziemi" ?
6. Jakie są w tym środowisku podstawy jego działalności w zakresie rolnictwa, przemysłu, usług, kształcenia, wypoczynku?
7. Jakie trudności i niedogodności napotyka człowiek w cechach środowiska przyrodniczego – jak sobie z nimi radzi?
8. Jaki jest stopień przekształcenia i stan ochrony środowiska w moim regionie?
9. Jakie są szczególnie ważne i charakterystyczne miejsca i cechy wyróżniające mój region (np. węzły komunikacyjne, linie tranzytowe, miasta historyczne, sztuka ludowa, unikatowe krajobrazy, szczególnie uciążliwe zakłady przemysłowe itp.)?

10. Moje ulubione miejsca w regionie – co je wyróżnia, że lubię tu przebywać i wypoczywać? Co sprawia, że mogę je nazywać „swoją małą Ojczyzną” ?

LITERATURA

Adamczyk J. 1995: Geografia województwa białostockiego. Podręcznik pomocniczy do nauki geografii w kl. VIII. Wydaw. M. Rożak, Gdańsk.

Angiel J. 1993: Jak realizować lekcje o własnym regionie? Geografia w Szkole, 5: 282–286.

Angiel J. 2000a: Program ścieżki edukacyjnej: edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe Mazowsza. Gimnazjum. Wydaw. Nowa Era, Warszawa.

Angiel J. 2000b: Program ścieżki edukacyjnej: edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe Mazowsza. Szkoła podstawowa, II etap kształcenia klasy IV–VI. Wydaw. Nowa Era, Warszawa.

Angiel J., Podlasiecka M. 2000: Mój region Mazowsze: zeszyt edukacji regionalnej 4–6. WSiP, Warszawa.

Angiel J., Repsch E. 1999: Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie – program autorski. Cz. 1 i 2. Geografia w Szkole, 4: 230–236; 5: 296–300.

Angiel J., Repsch E. 2000: Program nauczania. Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie. Wydaw. Nowa Era, Warszawa.

Bleja-Sosna B. 1999a: Program. Kim jestem, kim mogę być? Ścieżki edukacyjne dla klas IV-VI w szkole podstawowej. Wydaw. „ Bea-Bleja”, Toruń.

Bleja-Sosna B. 1999b: Kim jestem, kim mogę być? Poradnik wychowawczo-dydaktyczny ścieżek edukacyjnych. Dla klasy IV w szkole podstawowej. Wydaw. „Bea-Bleja”, Toruń.

Bleja-Sosna B. 1999c: Kim jestem, kim mogę być? Poradnik wychowawczo-dydaktyczny ścieżek edukacyjnych. Dla klasy V w szkole podstawowej. Wydaw. „Bea-Bleja”, Toruń.

Bleja-Sosna B., Składanowska M. 1999: Kim jestem, kim mogę być? Poradnik wychowawczo-dydaktyczny ścieżek edukacyjnych. Dla klasy VI w szkole podstawowej. Wydaw. „Bea-Bleja”, Toruń.

Berne I., Karaś J. (red.) 1970, 1972: Warszawa w nauczaniu i wychowaniu. Materiały pomocnicze dla nauczycieli geografii w szkołach podstawowych i średnich. Praca zbiorowa. Cz. I i II. Okręgowy Ośrodek Metodyczny. Warszawa.

Borzyszkowski J., Mordawski J., Treder J. 1999: Historia, geografia, język i piśmiennictwo Kaszubów = Historia, geógrafia, jãzëk i pismienizna Kaszëbów. Wydaw. M. Rożak, Gdańsk.

Czarnecka B., Grądziel T., Lorens B. 1992: Ścieżka historyczno-przyrodnicza do Wojdy (przewodnik dydaktyczny). Roztoczański Park Narodowy przy pomocy Towarzystwa Wolnej Wszechnicy Polskiej. Oddział w Lublinie, Zwierzyniec.

Domachowski R. 1997: Gdańskie. (Regiony Polski). WSiP, Warszawa.

Dulias R., Hibszer A. 1996: Geografia województwa katowickiego. Wydaw. M. Rożak, Gdańsk.

Dzbanuszek J., Piotrowska I. 1998: Geografia województwa poznańskiego. Wydaw. M. Rożak, Gdańsk.

Dylikowa A. 1988: Problemy geograficzne własnego regionu. Oświata i Wychowanie, 12: 39–45.

Dylikowa A. 1991: Nowe kierunki myślenia geograficznego. U progu zmiany systemu edukacyjnego. Geografia w Szkole, 3: 147–153.

Gajuś-Lankamer E. i in. 1997: Nadwieprzański Park Krajobrazowy. Zależności ekologiczne w przyrodzie. Ścieżka dydaktyczna Łańcuchów–Ciechanki Łańcuchowskie–Łęczna–Kijany. Pracownia Metodyki Biologii UMCS w Lublinie, Lublin.

Gasz Z. 1971: Ziemia jeleniogórska. Charakterystyka geograficzna. Wkładka regionalna do nauczania geografii w kl. 5–8. Powiatowy Ośrodek Metodyczny. Jelenia Góra.

Golec B. H. 1998: Jak wykorzystuję w klasie ósmej książkę Marianny i Jerzego Nowaków – „Lubelszczyzna". Geografia w Szkole, 4: 232–233.

Hibszer A. 1996: „Mała Ojczyzna" w nauczaniu geografii. Czasopismo Geograficzne, 67, 1: 93–106.

Hibszer A. 1997: „Mała Ojczyzna" jako obiekt poznania geograficznego w edukacji szkolnej (autoreferat rozprawy doktorskiej, mps). UŚl., Sosnowiec.

Izdebski K., Grądziel T., Popiołek Z. 1993: Ścieżka przyrodnicza na Bukowej Górze (przewodnik dydaktyczny). Roztoczański Park Nrodowy, Lublin.

Jędrzejczak B. i in. 2000a: Wielkopolska – moja mała ojczyzna: zeszyt ćwiczeń, klasa IV. „Arka", Poznań.

Jędrzejczak B. i in. 2000b: Wielkopolska – moja mała ojczyzna: zeszyt ćwiczeń, klasa V. „Arka", Poznań.

Jędrzejczak B. i in. 2000c: Wielkopolska – moja mała ojczyzna: zeszyt ćwiczeń, klasa VI. „Arka", Poznań.

Jędrzejczak B. i in. 2000d: Wielkopolska – moja mała ojczyzna: zeszyt ćwiczeń, klasa I gimnazjum. „Arka", Poznań.

Koter M., Liszewski S., Suliborski A. 1999: Łódź i region Polski Środkowej: podręcznik wiedzy o regionie dla liceów. Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Łódź.

Kowalik W. 2000: Edukacja regionalna „Żyjemy nad jeziorem". Scenariusz zajęć: propozycje metodyczne. Stowarzyszenie Oświatowców Polskich. Toruń.

Kutzner, Fiedler 1927: Powiat międzychodzki. Podręcznik do nauki geografii dla klasy III szkół powszechnych powiatu międzychodzkiego. Szamotuły.

Lis M., Lis J. 1996: Geografia województwa kaliskiego. Podręcznik pomocniczy do nauki geografii o regionie. Zakład Wydawniczo Drukarski „Poligrafia", Muzeum Miasta Ostrowa Wielkopolskiego, Ostrów Wielkopolski.

Łuczycka-Popiel A., Straka M. 1996: Ścieżka dydaktyczna w Kozłowieckim Parku Krajobrazowym. Zarząd Zespołu Lubelskich Parków Krajobrazowych, Lublin.

Makieła Z. 1999: Górny Śląsk (Regiony Polski). WSiP, Warszawa.

Malarz R. 1996: Krakowskie (Regiony Polski). WSiP, Warszawa.

Marszałek E. 1999: Pomorze Zachodnie. (Regiony Polski). WSiP, Warszawa.

Mazur J. (red.) 2000: Dziedzictwo kulturowe w regionie Małopolska: ścieżka edukacyjna. „Zamiast Korepetycji", Kraków

Milata A. 1925: Województwo śląskie. Podręcznik do domowego użytku uczniów szkół powszechnych i wydziałowych. Księgarnia „Kresy". Cieszyn.

Mordawski J. 1992a: Geografia województwa gdańskiego. Wyd. UG. Gdańsk.
Mordawski J. 1992b: Geografia województwa gdańskiego. Zeszyt ćwiczeń. Wydaw. UG. Gdańsk.
Mordawski J. 1994: Geografia województwa gdańskiego. Podręcznik pomocniczy do nauki geografii w kl. VIII. Wydaw. M. Rożak, Gdańsk.
Mordawski J. 1999: Geograficzna edukacja regionalna: koncepcja dydaktyczna, organizacja i wyniki. Wydaw. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
Nałkowska A. 1907: Krótka geografia dla dzieci wyprowadzona z obserwacji najbliższej okolicy, przeznaczona dla szkół powszechnych. Cz. I i II. J. Lisowska. Warszawa.
Niemcówna S. 1932: Kraków. Krajoznawstwo. Cz. I i II. Książnica–Atlas. Warszawa–Lwów.
Nowaczyk A., Nowaczyk Cz. 1978: Region legnicki. Zarys charakterystyki geograficznej. Materiały regionalne dla nauczyciela geografii w klasach IV–IX dziewięcioletniej szkoły średniej. Warszawa.
Nowak M., Nowak J. 1996: Lubelszczyzna (Regiony Polski). WSiP, Warszawa.
Nowak M., Nowak J. 1997: Geografia województwa lubelskiego. Wyd. M. Rożak, Gdańsk.
Nowakowski S., Szumowski W. 1927: Nasz powiat. Podręcznik do nauki geografii dla klasy III szkół powszechnych pow. Inowrocławskiego. Nakł. Sp. Pedag., Poznań.
Pawłowski A. 1995: Przewodnik po ścieżkach dydaktycznych Kazimierskiego Parku Krajobrazowego. Wydaw. Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej. Oddział w Lublinie, Zarząd Zespołu Lubelskich Parków Krajobrazowych. Lublin.
Piotrowski J. 1998: Geografia województwa wrocławskiego. Wydaw. M. Rożak, Gdańsk.
Piwońska Z. i in. 1999: Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie. Program dla szkoły podstawowej (klasy 1–6). Wydaw. Oświatowe „Fosze", Rzeszów.
Plit F. 1995: Mazowsze (Regiony Polski). WSiP, Warszawa.
Plit F. 1995: „Regiony Polski" – nowa seria książek pomocniczych dla ucznia. Geografia w Szkole, 5: 169–170.
Plit F. 1997: Warmia, Mazury, Podlasie (Regiony Polski). WSiP, Warszawa.
Pocek J. 1984: Poezje. Wyd. Lubelskie, Lublin.
Podstawa programowa kształcenia ogólnego. 1999. Dz. U. MEN nr 14 z dnia 23 lutego 1999 r.
Portalski W., Szwichtenberg A. 1996: Geografia województwa koszalińskiego. Wydaw. M. Rożak, Gdańsk.
Pulinowa M. Z. 1991: Próba spojrzenia w przeszłość i przyszłość szkolnej geografii. Geografia w Szkole, 5: 280–283.
Pulinowa M. Z. 2000: Dni Ziemi w Sosnowcu – praktyczne wdrożenie zasad edukacji regionalnej. Czasopismo Geograficzne, 71, 1: 105–116.
Pulnara J. (red.) 2000: Radomskie wędrówki: przewodnik edukacji regionalnej. Instytut Technologii Eksploatacji, współpr. Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu. Radom.
Reforma systemu edukacji. Szkolnictwo ponadgimnazjalne (projekt – materiały do dyskusji). Ministerstwo Edukacji Narodowej, Warszawa 2000.
Rolka A. M., Michalski T. 1997: Geografia województwa suwalskiego. Wyd. 2. Wydaw. M. Rożak, Gdańsk.
Różycki A. 1999: Ścieżka przyrodnicza „Spławy" (przewodnik dydaktyczny). Wydaw. Brokart Mat na zlecenie Dyrekcji Poleskiego Parku Narodowego, Warszawa.

Rzymowski S., Krynicka-Tarnacka T. 1997: Geografia województwa warszawskiego. Wydaw. M. Rożak, Gdańsk.

Rzymowski S., Szukalski J. 1994: Geografia województwa elbląskiego. Podręcznik pomocniczy do nauki geografii w kl. VIII. Wydaw. M. Rożak. Gdańsk.

Rzymowski S., Szukalski J. 1995: Geografia województwa olsztyńskiego. Podręcznik pomocniczy do nauki geografii w kl. VIII. Wydaw. M. Rożak, Gdańsk.

Sempołowska S. 1925: Podręcznik do nauki o Warszawie. Nakł. Polska Składnica Pomocy Szkolnych. Warszawa.

Skupowa J., Szukalski J. 1994: Geografia województwa szczecińskiego. Podręcznik pomocniczy do nauki geografii w kl. VIII. Wydaw. M. Rożak, Gdańsk.

Srokosz W., Szmigiel M. K. 1999: Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie. Małopolska (w granicach administracyjnych województwa małopolskiego). Program nauczania – ścieżki edukacyjne. Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, Toruń.

Srokosz W., Szmigiel M. K. 2000: Mój region Małopolska. Zeszyt edukacji regionalnej. WSiP, Warszawa.

Stankowski W. 1999: Wielkopolska (Regiony Polski). WSiP, Warszawa.

Szukalski J., Stark B. 1996: Geografia województwa słupskiego. Wydaw. M. Rożak, Gdańsk.

Tync S., Gołąb J. 1928: Beskid Zachodni i Podhale (Górale polscy). Pierwszy zeszyt regionalny czytanek polskich. Książnica–Atlas. Lwów.

Tync S., Gołąb J. 1929: Śląsk. Drugi zeszyt regionalny czytanek polskich. Książnica–Atlas. Lwów.

Walkowiak W. 2000a: Edukacja regionalna. Dziedzictwo kulturowe w regionie. Program nauczania dla klas I–III. Wydaw. Szkolne PWN. Warszawa.

Walkowiak W. 2000b: Edukacja regionalna. Dziedzictwo kulturowe w regionie. Zeszyt ćwiczeń dla klasy I. Wydaw. Szkolne PWN. Warszawa.

Walkowiak W. 2000c: Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie. Zeszyt ćwiczeń dla klasy II. Wydaw. Szkolne PWN. Warszawa.

Wójtowicz B. 1998: Geografia województwa kieleckiego. Wydaw. M. Rożak, Gdańsk.

Wrona J. 1996: Rzeszowskie. Od Bieszczadów po Wyżynę Sandomierską i Roztocze (Regiony Polski). WSiP, Warszawa.

SUMMARY

The Polish School has known regional education, as an idea of geographical and in fact interdisciplinary method of teaching for years (Hibszer 1996, 1997). The method revived in teaching programmes of the "ten-year plan" (1981). The full renaissance of getting to know "one's mother countries" was reflected in the *Programme base of general teaching* (1999) at all levels of education. Information concerning regional dimension is inserted in all paths of education – regional and ecological, teaching aims of geography, in teacher and school tasks.

Teaching of regional identity or one's identification with a place its culture and tradition that can be considered, as a *Small Homeland*, is the aim of education. It results from the entry records of these documents.

Reviewing the rich subject literature (about 80 titles) both scientific papers concerning regional education and series of regional handbooks and methodological articles we can assume that teachers of particular levels of education have many methodological and essential materials. Two big series of regional handbooks can be especially useful: initiated by Mordawski and edited by Rożak firm – *Geography of provinces…* accompanying by regional exercise books, and edited from 1995 by Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne series – *Regions of Poland*. These books are not monographs of provinces but they are spatially related to geographical and historical regions.

The use of these handbooks and courses outside school classrooms in various forms – terrain observation, meetings with interesting people, inquiries and interviews should familiarise pupils with their mother countries in this way creating their pride and bind them with their place on Earth. Thus it will be easier for them to answer the question asked by their teacher or even by themselves: "My place in the region – what makes me fond of it and why can I call it my *Small Homeland*".